

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН АДЕП- АХЛАКТЫК, РУХАНИЙ БААЛУУЛУКТАРГА ТАРБИЯЛОО - УЛУТТУК БИЛИМ - ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨГҮ БАШКЫ МАСЕЛЕ

ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ПРАВСТВЕННЫМ, ДУХОВНЫМ ЦЕННОСТЯМ – ОСНОВНАЯ ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ

Түйүндүү түшүнүктөр: кыргыз адабияты сабагы, окутуу жана тарбиялоо, тарбия түрлөрү, адеп- ахлактык тарбия, баалуулуктарга тарбиялоо, баалуулуктардын түрлөрү, руханий баалуулуктар, социалдык компетенттүүлүктөр, мамилелердин системасы, баалуулуктардын системасы, баалуулдуктардын иерархиясы, моралдык принциптер.

Ключевые слова: урок кыргызской литературы, обучение и воспитание, виды воспитания, воспитание ценностям, виды ценностей, духовные ценности, социальные компетентности, система отношений, система ценностей, иерархия ценностей, моральные принципы.

Кандай гана улут, эл, мамлекет болбосун өзүнүн келечектеги өнүгүшүн, улут катары сакталышын балдарына берилген тарбия менен тыгыз байланышта карай турганы анык. «Адам баласы жаралганы анын эң биринчи жана башкы вазийпасы - өздөрүнөн кийинки келе турган муунду ыйман-ынсаптуу тарбиялоо. Ушундай милдетти аркалоо үчүн ошол адам баласы тарбиялоону эмне деген гана формаларын, түрлөрүн ойлоп таппаган. Эмнеси болсо да, адамды тарбиялоо - ар дайым мамлекеттер үчүн да, эл үчүн да, ата- энелер үчүн да, коомчулук үчүн да кыйын жана негизги милдет катары күн тартибинен эч качан түшпөй, адамдарды изденүүгө, жаңы нерселерди ойлоп табууга мажбурлап келет» деп жазат окумуштуу А.Муратов «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы» деген эмгегинде. Дегеле адам баласы табиятынан «менин турмушума караганда баламдын турмушу жакшы болсун» деген тилек менен жашайт. Мына ушул пенделик каалоо-түшүнүк биздин коомдо улам барган сайын примитивдүү өзүмчүлдүк мүнөзгө ээ болуп, жалпы элдин, улуттун тагдыры коркунучта калууда.

Ааламдашуу доорунда ар бир элдин өз жүзүн жоготпой сактап калышы элдик адептик асыл нарктардын сакталышына, жаш муундарга берилген адептик тарбияга байланыштуу экендигин иликтөөгө алган окумуштуу Сабыр Иптар уулу «Кыргыз жан дүйнөсү» деген китебинде (Бишкек.2012) улуттун келечек тагдыры жөнүндө кооптонуу менен мындай деп белгилеген:

«Эгемендик доордун адеп маданияты 20–кылымдын аягынан тартып азыркы учурга чейинки

мезгилди камтып, эл өзүнүн адептик турмушунда жаңыча, өтө карам- каршылыктуу доорду башынан кечирүүдө. Бул учурда, бир жагынан, элдин тарыхый акыл-эсинде бекем тамырлаган адептик дөөлөт-мурастар жанданып, улуттук нарк-сезим ургалдашып жатса, экинчи жагынан, жаңы заман алып келген терс адептик үлгүлөрдүн эпкиниси шардана жүрүүдө. Андыктан, азыркы доордун адептик маңызын кайсы дөөлөттөр менен түшүнүктөр аныктайт, муну келечек көрсөтөт.»

Эртеңки күнүбүздүн кандай болору бүгүн биз балдарга берип жаткан билим, тарбияга, көрсөткөн өрнөктөрүбүзгө байланыштуу экенин эске алып туруп, учурдагы абалыбызга көз чаптырып көрөлүчү.

Бир жагынан коомдун өтө тездик менен өнүгүшү мектепти бүтүрүп жаткан жаш улан-кыздардын алдына жаңы талаптарды коюп жатат. Алар коомдо өз ордун таба алган, ар нерсеге жөндөмдүү, билимдүү, мобилдүү, ар кыл компетенттүүлүктөргө ээ инсандар болууга аракеттенишүүдө.

«Учурда коомдук турмушубузда түп-тамырынан тарта өзгөрүүлөр жүрүп жатат. Анын ичинде билим менен тарбияга, нравалык - эстетикалык баалуулуктарга болгон баа да өзгөрдү. Жаш адамга, анын билимине жана нравалык сапатына болгон талап өзгөрдү. Өлкөбүзгө билимдүү да, нравалык да жактан жеткиликтүү, маданияттуу адам мурун болуп көрбөгөндөй керек болууда» - деп белгилеген окумуштуу С.Рысбаевдин пикири адеп-ахлактык тарбия берүүнүн азыркы учурдагы актуалдуулугун айкындап турат. (Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги. Бишкек, 2012)

Чындыгында да, жаштардын социалдык компетенттүүлүктөргө ээ болуп өсүп чыгышы мезгил талабы болгондуктан, колдоого татыктуу көрүнүш, бирок улуттун тагдырын, келечегин коргоого, ишенүүгө бул жетишсиз, жаштар коомдун активдүү куруучулары, келечектин нагыз ээлери, андан аркы муундарга да түптүү элдин нарк-дөөлөтүн сактап жеткирип, калтыра турган да болушу керек. Жаштарыбыздын көбү, тилекке каршы, өзүлөрүн коомдун активдүү куруучусу катары көргөн жери жок, тескерисинче колунан келишинче тез бул өлкөдөн чыгып кетүүнүн жолдорун, же тез байып кел-

түүнүн жолдорун издешүүдө. Биз аларды ушундай кылып тарбиялап жатабыз.

Дүйнөлүк интеграциянын таасиринде жаштардын сыртка чыгууга мүмкүнчүлүгү да, каалоосу да артууда. Шаар жериндеги колунда бар ата-энелер арасында балдарына жакшы мектеп, жакшы мугалим, тарбиячы, репетитор издөө менен убара болгон көрүнүштөр көбөйүүдө. Башка өлкөлөрдүн кызыкчылыктарын, биздин элге жат диний түшүнүктөрдү көздөгөн жеке менчик мектептер көбөйүп, дүйнөлүк интеграцияга кошулуунун шарты катары чет тилдерин үйрөтүп жаткандыгы менен ата-энелерди, балдарды өзүнө тартып, коммерциялык ишмердүүлүк билим берүүдө кеңири жайылууда.

Экинчи жагынан талаптар арткан сайын массалык мектептердин иши оорлоп, күндөн-күнгө балдарды тарбиялоо татаал ишке айланып, өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук көбөйүп, мектептерге социалдык педагогдун, психологдун кызматын киргизүү зарылдыгы артууда. Билим берүү министрлиги өткөн окуу жылы ичинде эле өлкө боюнча сексенден ашык окуучу мектептик рекеттин айынан курман болгонун коңгуроо кагып кабарлады.

Мектептеги билим-тарбия берүүнүн проблемаларын жана билимдүү, жөндөмдүү жаштардын сыртка агылуусун жалгыз гана өлкөбүздөгү экономикалык жагдайларга байланыштырып кароо стереотипке айланган. Бирок, жакшылап ойлонуп көрсөк, бул жерде **мамилелердин системасы** жана билим-тарбия берүүдө негизденген **баалуулуктар системасы, ага карата стратегиялык багыттарыбыз** негизги ролду ойнойт. Эмне үчүн Американын, Турциянын, Казакстандын билимдүү жаштары кайдан билим алып келсе дагы өз өлкөсүнө кызмат кылат? Мекенден алыста жүргөн билимдүү жаштарыбызга биз учурунда кандай тарбия бердик эле, кайтып келсе эмне бере алабыз, кызмат кылууга шарт түзүп бере алабызбы? Биз кандай гана акыл байлыгынан кол жууп жатканыбызды биле туруп эле эч кандай чараларды көрбөй жатканыбыз өкүнүчтүү.

Өлкөнүн келечегин куруучу негизги масса азыркы учурда өлкө ичинде жашап, өсүп жатат. Азыр колубуздагы жаштарга кандай тарбия берип жатабыз? “Эмне эксең ошону аласың” демекчи, эмнени эгип жаттык экен? Эне тилинде сүйлөй албай жаткандарга эне тилдин кереметин сездире алдыкпы? Элим, жерим деп жанын берген мекенчил азаматтардын өмүрүн өрнөк кылып жеткире алдыкпы, же байлык десе көзү кызарган өзүмчүлдөрдү өстүрүп, заманыбыздагы улуттук педагогиканын көрүнүктүү устаттарынын бири Советбек Байгазиев тынчсыздангандай чын эле кыргызды тукум курут кылар «жүз жигитти», «Көзкамандарды» тарбиялап жатабызбы?

«Мамлекеттин баштапкы түркүгү болуп эсептелген кыргыз үй-бүлөсүнүн баланын патриоттук тарбиясы менен дээрлик иши жок. Кыргыз мамлекетинин таалим-тарбия идеологиясы, программасы иштелип, системалы түрдө жолго коюлбагандыгынан улам өлкөдө келип чыккан вакуумду батыштык массалык маданияттын арзан стандарттары жана баш-көзсүз стихиялуулук ээлеп, түркүн күчтөр, чет өлкөлүк диндик секталар тарбия «арабабызды» Крыловдун тамсилиндегидей бири туурага тартса, бири өйдөгө тартып, бири төмөнгө тартып, жаш муундарыбыздын социалдашуусу ыраатсыз, башаламан өтүп жатат» - деп тынчсызданган окумуштуу С.Байгазиевдин оюн уккан, бир нерсе өзгөртүүгө аракет кылган деле төбөлдөр бар экени байкалбайт. (Кутбилим 15.03.2013.)

Билим берүү жана тарбиялоо процессиндеги мамилелер көптөгөн бири-бирине чырмалышкан байланыштардан: коом – жамаат - инсан, мамлекет – тарбия берүүчү мекеме - адам, коллектив – микрогруппа - инсан, тарбиялоочу - тарбиялануучу, **үй-бүлө – бала - мектеп** ж.б.у.с. турары белгилүү. Бул чынжырлардагы субъектилердин өз ара таасир этүүлөрү кээде түздөн-түз болсо, кээде кыйыр түрдө жүрөрү, ошондой эле субъектилердин активдүүлүгү да ар кандай деңгээлде болору белгилүү. Тарбиялоо процессиндеги коомдук мамилелердин мазмуну социалдык, улуттук жана инсандык баалуулуктардан, коомдук түшүнүктөрдөн жана идеологиядан келип чыгат. Тактап айтканда, коомдо түзүлгөн мораль, идеялар, идеология түрдүү социалдык топтордун жана жеке инсандын жашоосун, мамилелердин мүнөзүн жана баалуулуктардын иерархиясын аныктап турат. «Тарбиялоо процесси – тынымсыз өзгөрүп туруучу татаал система болгондуктан, татаал системаны терең жана толук изилдөө үчүн, адатта ал системаны бөлүктөргө, түзүүчүлөргө ажыратышат. Эгерде татаал системанын бөлүктөрү, түзүүчүлөрү ар тараптан терең изилденсе, анда баштапкы система дагы кайсы бир деңгээлде толук изилденген болот» - деп окумуштуулар Э.Мамбетакунов жана Т.Сияев белгилешкендей (“Педагогиканын негиздери”, Б., 2010), тарбиялык процесске ар тараптуу терең изилдөө жүргүзбөсөк да, биз төмөндө тарбиялык процесс-теги башкы нерсе болгон баалуулук мамилелердин чынжырындагы түйүндүү байланыштардын айрымдарына токтолуу менен мектептеги билим-тарбия берүүнүн кээ бир өзөктүү проблемаларын чечмелеп көрүүнү туура таптык.

Мамилелер системасындагы маанилүү байланыш **бөлүгүнүн бири - бул ата-эне менен баланын ортосундагы мамиле**. Себеби үй-бүлөдөгү чоң адамдардын өз ара мамилесинен, башка нерселерге мамилесинен бала кичинекей кезинде көп таасирлерди жана өрнөктөрдү алат. К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, Л.Н.Толстой сыяктуу улуу

педагогдор, ойчулдар белгилегендей адамдын өнүгүшүндө, инсан катары калыптанышында балалык жылдардын, ата-эненин таасиринин мааниси абдан зор.

2012-жылы өткөрүлгөн жылдын мыкты мектеби деген Республикалык конкурста айылдык бир мектеп өзүнүн негизги максаттарынын бирине ата-энелерди балдарын туура тарбиялоого үйрөтүү деп белгилептир. Башка мектептердей жымсалдап, ата-энелер менен кызматташтыкта иш алып баруу дебей эле, ата-энелерди тарбиялоо, үйрөтүү деп баса көрсөтүп отурушунун өзү коомдогу оорунун өзөгүн ачып аткан жокпу?

Азыркы күндө балдары мектепте окуп жаткан ата-энелердин орточо жаш курагын алып көрсөк, 30-40 жаштагы мобилдүү, иштен бошобогон, ар нерсеге түшүнүгү кеңири, негизинен билимдүү, маалыматтуу адамдар. Заманына жараша материалдык байлык топтоо менен алпурушуп, балдарына жакшы шарттарды түзүү үчүн кара жанын карч уруп ойдо-тоодо, чет жердегиси чет жерде, кээси айлап-жылдап баласы менен көрүшпөй акча табуу менен алек болуп жүргөн эле ата-энелер. Кыргызстанда толук эмес үй-бүлөлөрдүн, чет жерлерде иштегендердин саны кийинки убактарда абдан өсүп кеткендиктен, таене-таятасынын, чоң ата-чоң энесинин, айрым учурларда алыс туугандарынын колунда калган балдар көп. Мына ошол боштукту көбү акча, ар кандай материалдык баалуулуктар менен толтурууга аракеттенишип, балдарынын оюндагысын алып беришет. Ансыз да үй-бүлөдө бирден экиден гана бала болуп, өзүмчүл өскөн балдарга мындай мамилелер терс таасирин тийгизет.

Мурдагы убактарда ата-энелер да, балдар да мугалимдерге чексиз ишеним, сый-урмат менен карашчу эле. Мугалим айтса, демек аныкы туура болуучу. Балага жаза берсе, ата-эне баланы урушчу. Балдар ата-энем укпаса экен дешчү. Азыр болсо, ата-энени чакырма деп мугалим айта электе, атама айтам, апама айтам деп бала мугалимди коркутат. Өз баласынан башка эч кимге ишенбеген ата-энелер балдардын көзүнчө мугалимдин абийирин кетиргенден да кайра тартпайт. Ата-энелердин мектепке, мугалимдерге ишенбөөчүлүк менен мамиле кылышы маселенин бир гана жагы. Өкүнүчтүүсү соңку мезгилдерде күч алган ата-энелердин ичиндеги атаандашуучулук, кекирейүүчүлүктүн балдарга да терс таасирин тийгизип жаткандыгында. Маселе, бир эле класста окуган эки өспүрүм чатакташып кетсе, аларды жараштырып, достук, ынтымакка чакырунун ордуна, ата-энелер бири-бирин кекетип, керек болсо бири-бирин доого жыгып, пайда көздөп, акча өндүрүп алууга чейин барышууда.

Кыргыз элинде калыптанган үй-бүлөлүк тарбияда балага болушуу деген болгон эмес, тескери-

синче «сөөгү меники, эти сеники» деп мугалимге беришчү. Кичинекей балдар азыр урушуп калса, анан жарашып алышып, бирге ойноп кетишет. Аларга болушуп урушкан ата-энелер уятка калышат. Микродүйнөсү, мүнөзү, адамдык сапаттары толук калыптана элек балдар миң кырдуу, миң сырдуу болушат да, алардын иш-аракетин алдын ала болжолдоп билүүгө да мүмкүн эмес.

Экинчи жагынан ата-энеси көп болушкан балдарда өзүмчүлдүк, кекирейүүчүлүк, кара өзгөйлүк, тоготпостук, сыяктуу терс сапаттар калыптана баштайт. «Атасы болушчаактын уулу ыйлаак, энеси болушчаактын кызы ыйлаак» деген макалдагыдай балдардын өз алдынча мамиле куруусуна тоскоолдук кылып чоңдордун ыксыз кийлигише берүүсүнөн балдар гана жабыркайт. Балдарда өз бааркын сактоо, өз алдынча мамиле кура билүү, адамды баалоо, өз иш-аракетине баа берүү, өзүнө сын көз менен кароо, уялуу жана өзүнө жоопкерчилик калыптанбастан, башкаларга таянуу, жалган кадыр-барк күтүү, ишенимсиздик ж.б мүнөздөр калыптанып отуруп, көпчүлүк учурда мындай балдарды калган теңтуштары четке чыгарып коюшкандыктан, мунун аягы кайдыгерликке алып келет.

Албетте, ата-эне балага ишенүүсү керек, зарыл учурда анын таламын талашып колдоо көрсөтүүсү да керек. Бирок, баланын жүрүш-турушун, адеп-ахлагын, башкаларга мамилесин, мүнөзүн жакшы билип, объективдүүлүктөн тайбашы зарыл. Жеке ата-энесине, жакындарына кылган мамилесине карап жыйынтык чыгаруу, баланы мактап, жактап бир жактуу мамиле кылуу зыяндан башка пайда алып келбейт. Ата-энелер менен маектешүүдө көпчүлүк ата-энелер өспүрүм курактагы балдарына кандай мамиле кылууну билбей бушайман болорун айтышат. Уяткаруудан, жазалоодон коркушат, себеби интернет булактарында кеңири жайылган суицидке үндөгөн маалыматтар менен балдардын бардыгы тааныш. Өлүп тынууну кыйынчылыктардан, жаман мамиледен кутулуу катары көргөндөр аз эмес. Демек, балдарды руханий жактан тарбиялоону оң жолго коюш үчүн балдарына туура мамиле кылууну ата-энелерге үйрөтүү, өзүн алып жүрүүнү, баалуулуктардын системасын ата-энелерге жеткирүүнүн механизмдерин иштеп чыгуу орчундуу маселе катары каралышы керек.

Мамилелердин чынжырындагы башкы түйүндүү бөлүк – **мугалим - окуучу** бөлүгү. Азыркы кезде мугалимдердин баарын бир беткей эле маданияттуулуктун, билимдүүлүктүн күзгүсү катары көрсөтүү чындыкка туура келбейт. Көпчүлүк учурларда ата-энелер мугалимдердин профессионалдык даярдыктарына нааразы болуп келишет. Себеби мугалимдердин жетишсиздигинен жана айлык маяналардын аздыгынан, мектептерде чыныгы устат мугалимдерге караганда, өз предмети-

нен башка предметтерди да эптеп окуткан көп саат менен иштеген сабак берүүчүлөр (урокодатели) арбын. Мугалимдерге болгон ишенбөөчүлүктүн өзөгү да ушунда. Педагогдордун айткан сөздөрү менен кылган иштери дал келбей калган учурлар турмушта көп эле кездешет. Мисалы, тамеки чегүү зыян, арак ичпегиле, убадага бекем болгула, өзүмчүл болбогула деп айтып, бирок өзү аны аткарбаса, ал сөздөр пайдага караганда зыянды көп алып келет. Дал ошондой көрүнүштөр, терс өрнөктөр балдарга өзгөчө таасир этет.

Мезгил талабына, окуучулардын кызыкчылыгына ылайык келбеген баалуулук түшүнүктөрүн таңуулоо да зыяндан башка пайда алып келбейт. «Биз силердей кезибизде мындай болчубуз, мурдагы окуучулар мындай болчу, азыркылар мындай» деген дооматтар көпчүлүк учурда мезгил талабына туура келбейт. Мектептердеги мугалимдердин контингентин карап көрсөк, 90%дан ашыгын аялдар, анын ичинен көпчүлүгүн пенсия курагындагы же ага жакындап калган курактагы аялдар түзөт. 30-40тын ичиндеги мугалимдери көп мектептерде деле мурдагыдай мектепке жан дили менен берилип иштеген мугалимдер аз. Айыл жериндеги мугалимдер жаз, күз чарба иштерине көп убактыларын кетиришет. Башкы маселе **мугалим-окуучу ортосундагы мамилелердин** өзгөргөндүгүндө. Маселенин өзөгү баалуулуктар системасына адамдардын мамилесинин өзгөргөндүгүндө.

Окумуштуу А.Турдугулов «Кыргыз классикасы» деген китебинин алгы сөзүндө: «Алмуздактан бери үзүлбөй куйрук улап жашап келаткан адам аң-сезимине бекем орногон руханий дөөлөттөр, табият мыйзамдары, инсанияттын жан дүйнө табиятын түптөгөн нравалык изги принциптер солгундап, күндөн-күнгө чаржайыт тартып барат. Андан калса кечээги биз мыкты деп эсептеген моралдык принциптер, түшүнүктөр бүгүн нарк-насили төмөндөп, барктуу, асыл деп эсептеп жүргөн нерселер жокко чыкты» - деп бүгүнкү күндөгү баалуулуктар мамилесиндеги кескин өзгөрүүлөрдү таамай белгилеген.

Тилекке каршы, мектепте жыйырма, отуз жыл иштеген педагогдор деле окуткан, тарбиялаган балдарында калыптанган баалуулуктардын, мамилелердин маанилүүлөрү кайсылар экендигин кээде аңдап биле алышпайт. Окуткан балдарынын ичинен чоң кызматтарды ээлегендерин, кандай жол менен болсо да байып эл көзүнө көрүнүп калгандарын, кээде бандит-рекетчини деле сыймыктануу менен үлгү катары айта беришет. Ал эми эл кызматында өмүр бою адал кызмат кылып, жөнөкөй

жашаган, ак ниет, эмгекчил, эл-жерин сүйгөн карапайым адамдардын жакшы сапаттары, изги иштери көңүлгө алынбайт. Бул албетте, баалуулуктар системасына карата коомдук түшүнүктүн өзгөрүшүнө да байланыштуу болсо керек.

Биз азыркы күндө жоготуп жаткан эң башкы улуттук байлыктардын бири – бул жаш муундарды адамды, анын эмгегин башкы баалуулук катары тааный билүүгө жана ага туура, адеп-ахлактуу мамиле кылууга үйрөтүү. Биз муну терең аңдап билип, билим-тарбия берүүдө таяныч негиз кылып алганыбызда гана улуттун келечегине чындап кам көргөн болобуз.

Тилекке каршы, азыркы күндөгү мектеп окуучулары тарых жана адабият сабактарында окутулган да, окутулбаган да элге эмгеги синген көптөгөн атактуу инсандарыбыздын эмгегин да, өзүн да таанып билишпейт. Өзү жашаган аймактын тарыхын, географиялык өзгөчөлүгүн жөндүү айтып бере алышпайт. Ал тургай айрымдары өзү окуган мектепке ысымы берилген инсандын ким экенин, эмне эмгек сиңиргенин билбеген учурлар көп кездешет. Бир кишиге же чөлкөмгө байланыштуу маалыматты билбей калуунун өзүндө эч кандай коркунуч деле жок сыяктуу.

Бирок жашап жаткан айлана-чөйрөсүндөгү баалуулуктарга маани бербөөнүн, барк албай коюунун массалык мүнөзгө айланышы коом үчүн коркунучтуу десек болот. Дал ошол улуттук баалуулуктар, адамзаттык баалуулуктар түшүнүктөрү калыптандырылбагандын айынан, руханий баалуулуктун жоктугунан кайдыгерликке башыбыз менен батып, канчалаган баалуу эстеликтерибиз талкаланып, таланып жоголуп кеткени, коомдогу жайылып жаткан терс көрүнүштөрдөн арылуунун жолун таба албай жатканыбыз турмуш чындыгы. Ошондуктан, билим-тарбия берүүдөгү маселенин өзөгү – мектептерде балдарда калыптандырылуучу баалуулуктар системасына, баалуулуктарды калыптандыруунун механизмдерине олуттуу мамиле кылууда жатат.

Адабияттар:

1. А.Муратов, «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы», Б.2013.
2. Сабыр Иптар уулу, «Кыргыз жан дүйнөсү» деген китебинде (Бишкек.2012)
3. А.Турдугулов, «Кыргыз классикасы», 2007
4. С.Байгазиев, “Кутбилим”, 15.03.2013
5. С.Рысбаев, Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги, Бишкек, 2012